

DOUĂ SECVENȚE HOMERICE LA HAYAO MIYAZAKI¹

DOI: 10.35923/978-630-327-052-4/07

Ștefan LUNGU
Universitatea din București
e-mail: stefan.lungu1@s.unibuc.ro

Two Homeric Sequences in Hayao Miyazaki's Work

Abstract: Academy Award winner Hayao Miyazaki shows a profound knowledge of Homer. By thoroughly examining the details within two of his animation movies, *Nausicaă of the Valley of the Wind* (1984) and *Spirited Away* (2001), we find sturdy and creative references to Odyssey, namely strong correspondences with books V–VI and book X. On the objective side, the Japanese director seems to find similarities between the aftermath of the Trojan War and that of World War II. On the subjective one, he seems to find salvation in the frail things that saved the life of Odysseus himself upon reaching the land of the Phaeacians: the water spring and the wind. As his reflection on Homer grows more mature over a span of thirty years, we can identify the intersection points between the work of Miyazaki and the Homeric epic: the epithets of the sea and the air (but also that of Athena), the prophecy, the land of the dead or the oblivion induced by the Lotus-eaters. Of course, the main reference is the princess Nausicaa, but in the somehow post-Homeric quality of *Nausicaă of the Valley*, as if Miyazaki is trying to complete nowadays a story lacking from the Epic Cycle.

Keywords: *Miyazaki; Homer; Nausicaa; river; wind; epithets.*

¹ Acest text, nepublicat până acum, a primit premiul special al juriului la sesiunea de comunicări științifice a studenților, organizată de către Facultatea de Limbi și Literaturi Străine a Universității din București, în perioada 5–6 mai 2023. În semn de recunoștință pentru inspirația pe care personalitatea prof. Tohăneanu o exercită peste generații, autorul a ținut ca textul să apară în paginile acestui volum.

Rezumat: Hayao Miyazaki, laureat al Premiilor Oscar, dovedește o cunoaștere profundă a operei lui Homer. Analizând temeinic detaliile care apar în două filme de animație, *Nausicaă of the Valley of the Wind* (1984) și *Spirited Away* (2001), descoperim solide și creatoare referințe la Odysseia, mai precis, corespondențe puternice cu cărțile V–VI și cu cartea X. Sub aspect obiectiv, regizorul japonez pare să găsească asemănări între ceea ce a urmat după Războiul Troian și după Al Doilea Război Mondial. Sub aspect subiectiv, el pare a-și găsi salvarea în acele lucruri fragile care au salvat și viața lui Odysseu: izvorul și vântul. Pe măsură ce reflecția lui cu privire la Homer devine mai matură de-a lungul unei perioade de treizeci de ani, putem identifica punctele în care opera lui Miyazaki se intersectează cu epopeea homerică: epitetele mării și ale aerului (dar și ale Athenei), profeția, țara morților sau uitarea indusă de Lotofagi. Referința centrală o constituie, desigur, prințesa Nausicaa, însă în ipostaza oarecum post-homerică de Nausicaă of the Valley (Nausicaă a Văii), ca și când Miyazaki încearcă să întregască în vremurile noastre o poveste care lipsește din Ciclul Epic.

Cuvinte-cheie: Miyazaki; Homer; Nausicaa; râu; vânt; epitete.

Destul de des se întâmplă să auzim, *nostra aetate*², discursul dolorist care acuză lipsa de interes a culturii contemporane față de autorii clasici. Totuși, micul eșantion pe care vi-l propunem spre analiză nu validează defetismul ci, mai curând, dovedește că textul fundamental din *paideia*³ clasică – i.e. epopeea homerică (Jaeger 2019, 65-86; Marrou 1997, 25-40) – își exercită mai departe puterea formatoare, descoperind noi forme de expresie care și-l iau drept interlocutor. Timpul prezent a dus la lărgirea inimaginabilă a ceea ce putem numi *oikoumene*⁴. Așa se face că, în cele ce urmează, putem vorbi, practic, despre un nou rapsod homeric, rezident... în Japonia, care își țese imaginile poetice într-o estetică rafinată a filmului de animație.

Să redăm, pentru cei care încă nu îl cunosc, anvergura artistică a lui Miyazaki, ar depăși obiectul acestei prezentări. Dintre cele cuantificabile, cum ar fi premiile internaționale în număr descurajant de mare pentru a fi reproduse, vom menționa doar că regizorul, scenaristul și ilustratorul

² Lat., „în vremea noastră”.

³ Gr., „educația, ca proces de formare”.

⁴ Gr., „lumea civilizației greco-romane”.

japonez a primit de două ori premiul Oscar (în 2002 și 2014), prima dată pentru chiar unul dintre filmele vizate de studiul de față, iar cea de-a doua oară pentru întreaga activitate, ocazie cu care juriul l-a caracterizat drept „a master storyteller” (oscars.org).

Două sunt filmele de animație asupra cărora ne vom apleca în cele ce urmează: *Nausicaä of the Valley of the Wind* (1984) și *Spirited Away* (2001). Ambele sunt mai mult decât încărcate cu simple referințe homerice. În încercarea de a le aprofunda, am ajuns la concluzia că ambele filme sunt, în fapt, două iterații exegetice: mai precis, două glose la cărțile V – VI din *Odysseia*, chiar dacă cel de-al doilea dintre filme e colorat de trimiteri la cartea a X-a. Ca metodă, vom încerca să demonstrăm acest lucru a) comparând detaliile filmelor cu detaliile textului homeric, în încercarea de a identifica mărci ale corespondențelor și b) observând cum aceste corespondențe se rearanjează, pentru a contura nu o simplă repovestire la nivel anecdotic a textului homeric, nu o simplă recodificare vizuală de tip „ecranizare”, ci o glosă creatoare în toată puterea cuvântului, care ne ghidează printr-o lectură anagorică a textului homeric. Nu suntem siguri și nici nu interesează aici ce literatură secundară a parcurs autorul filmelor. Însă textul homeric (mai cu seamă un anume detaliu din *Odysseia*, cartea a V-a, cum vom vedea) cu siguranță l-a măcinat, având în vedere că, înainte de a concepe și produce cele două filme, Miyazaki a lucrat treisprezece ani la banda desenată manga *Nausicaä of the Valley of the Wind* care, cu mici intermitențe, a apărut lunar în acest interval (nausicaa.net). Apoi, luând în calcul efortul considerabil mai mare pentru a produce un film decât pentru a scrie o carte (lupta pentru finanțare, negocierile perpetue cu casa de producție și producția în sine), obținem și un argument extra-textual că, la un asemenea volum de efort susținut, imaginile homerice nu pot fi simple referințe care ornamează filmele, ci un lucru cu mult mai important care, în mintea autorului, a meritat toate aceste sacrificii. În ambele situații, regizorul este și scenaristul: această ruminație homerică îi aparține în întregime (*ibidem*).

Să abordăm filmele în ordine cronologică. Imediat ce aflăm titlul filmului – *Nausicaä of the Valley of the Wind* –, chiar înainte să începem vizionarea, ni se defășoară în minte, pe scurt, cărțile V și VI din *Odysseia*. Scăpat, prin voia lui Zeus, din lunga captivitate a nimfei Calypso, Odysseu pleacă, în fine, spre Ithaca. Doar că, prin mânia lui Poseidon, pluta cu care străbătea marea i se sfarmă și este și el este gata să moară sfârâmat de stânci. Atunci Odysseu, care în mijlocul acestui naufragiu violent vede un râu pe țărni,

se roagă la zeul râului să îi salveze viața. Cu ajutorul zeului râului și cu un vânt bun trimis în ajutor de zeița Athena, Odysseu reușește să scape cu viață. Fără să știe, a naufragiat tocmai în țara feacilor, locul prin care – oarecum voalat – profetia lui Teiresias cerea ca el să treacă pentru a se întoarce acasă (OD. XI,115). Aici Athena, protectoarea lui, i-o va scoate în cale pe prințesa Nausicaa, fiica regelui feacilor. Nausicaa este singura care nu se sperie de străin (OD. VI,137-140), ci îl ghidează spre palat și, practic, prin urzeala Athenei, spre întoarcerea acasă.

Cu ce avem de-a face la Miyazaki? În primul rând, cu o lume complet desfigurată de un mare război, care în memoria oamenilor supraviețuiește sub forma unui mit, lucru evident din denumirea implauzibilă de „Războiul de Șapte Zile”. Posibilă aluzie la Războiul Troian – amplu război care s-a întâmplat cu adevărat în Epoca Bronzului (Strauss 2022, 30, 35-36) dar a cărui memorie ni s-a transmis sub forma mitului homeric din Iliada. În economia *Cicului Epic* luat în sens larg, însă, însuși Războiul Troian pare un fel de reiterare a Războiului Thebei, care stă sub semnul celor șapte eroi; război perpetuat, apoi, de epigoni (*Greek Epic Fragments* 2023, 4-10). În denumirea „Războiul de Șapte Zile”, Miyazaki pare a face sinteza unui arhi-război care nu se mai termină, pentru că e reluat de fiecare generație, purtându-l când la Theba, când la Ilion (i.e. când în Pejite, când în Tolkmenia, după cum vom vedea).

Din acest Război Troian se întorc eroii greci supraviețuitori, Odysseia fiind doar una dintre aceste întoarceri (*vóστοι*), pentru a găsi acasă o lume distrusă, mai mult resturile unei lumi, civilizațiile palatiale pe care le lăsa-seră în urmă fiind înlocuite, între timp, de alte structuri sociale în urma invaziei „popoarelor mării”, care au adus după ele un „ev întunecat” (Strauss 2022, 31, 238-239). Fusese un război total inițiat de greci, dar din care lumea greacă a ieșit mult diminuată – situație cu care Miyazaki și publicul lui primar are de ce să rezoneze din plin, Japonia însăși trebuind să renască dintr-o astfel de lume „post-apocaliptică”; lume care lui Miyazaki, născut pe 5 ianuarie 1941, trebuie să îi fi amprentat copilăria și tinerețea⁵. Homer, cu ai săi nouă ani de Război Troian, pare să dilate timpul războiului pentru a-i sublinia rutina, oboseala și demoralizarea; în vreme ce Miyazaki, cu Războiul de Șapte Zile, îl comprimă, poate pentru a sublinia șocul cavi-instantaneu

⁵ Chiar în lapidarul discurs de acceptare a premiului pentru întreaga activitate, Miyazaki a menționat războiul: “Another fact of luck is that my country has not been at war for the fifty years that I have been making films” (oscars.org).

al celor două bombe de la Hiroshima și Nagasaki, după care a urmat ceva de neimaginat.

În urma Războiului de Șapte Zile, mare parte a Pământului este acoperită de o junglă toxică, locuită de insecte gigantice pe nume Ohm⁶, de care marile cetăți-stat (Pejite și Tolkmenia) se tem, pentru că le percep ca pe un pericol asupra civilizației, așa că sunt în căutare de soluții militare, ca să le distrugă. Singura care nu se teme de insectele-gigant este prințesa Nausicaă, fiica regelui din Valea Vântului. Încă din copilărie, când a încercat să salveze un pui de Ohm, Nausicaă a căutat prietenia și compania insectelor, spre groaza tatălui ei și a supușilor. În vreme ce pe întreg pământul te poți aventura afară doar cu o mască specială, altminteri sporii din jungla toxică te-ar ucide, Valea Vântului are o soartă fericită: vântul o protejează de aerul toxic⁷, iar un râu care izvorăște acolo permite creșterea unor plante normale, lipsite de toxicitatea celor din junglă.

Să ne oprim puțin pentru a observa corespondențele. Pericolul constant din *Nausicaă of the Valley of the Wind*, pare să fie translatarea pericolului constant atât din *Odysseia*, cât și din *Iliada*. Adică jungla toxică pare să fie ceea ce Miyazaki pune în locul mării celei fără de roade – ἄλδς ἀτρύετοιο⁸, ca să cităm chiar formula consacrată în genitiv a sfârșitului de hexametr, așa cum o întrebuințează Homer. Nu numai ideea de *toxic jungle* „junglă toxică”, ci inclusiv construcția cu epitet este în stil homeric. Dar nu doar jungla este toxică, ci și aerul din ea și din preajma ei, motiv pentru care eroii noștri sunt nevoiți să poarte măști. Ceea ce ne face să credem că formula ἄλδς ἀτρύετοιο⁹ a fost inspirația lui Miyazaki atât pentru jungla toxică, cât și pentru aerul toxic: este perfect simetrica ocurență homerică, într-o formulă tot în genitiv, a lui αἰθέρος ἀτρύετοιο (IL. 17.425) – a aerului lipsit de roade¹⁰.

Această mare fără de roade – junglă toxică se va metamorfoza până spre finalul filmului în două imagini ale speranței: un câmp și o culoare. Câmpul apare mai întâi într-o profeție foarte condensată care este țesută pe o tapiserie

⁶ O formă care nu distinge între singular și plural.

⁷ La fel cum vântul proteja și Troia de țăntării care răspândeau malarie, în vreme ce grecii din vale erau expuși molimeii (Strauss 2022, 144-145).

⁸ Dicționarul Bailly dă pentru ἀτρύετος ca epitet al mării la Homer următoarele ocurențe: IL. 1,316 ; OD. 1,72, IL. 14, 204; IL. 15,27; OD. 2,370.

⁹ Plasată în genitiv la Homer, cel mai probabil din rațiuni metrice.

¹⁰ Aceeași opțiune pentru genitiv întărește simetria celor două expresii, puse, astfel, pe același plan: al epitetelor–formule, care se întipăresc în mintea publicului ca un refren.

din palatul regal. Profeția e despre un erou în haină albastră care va veni peste un câmp cu lanuri de aur, purtând pe umăr o pasăre. Într-un vis recurent sau într-o amintire ecran a prințesei Nausicaă aceste spice coapte se mișcă, sub insuflarea vântului, ca valurile unei mări roditoare. Spre surpriza tuturor, eroul profetizat se dovedește a fi chiar Nausicaă, iar câmpul – mare roditoare este format de tentaculele insectelor Ohm, care o readuc la viață pe prințesă.

Cât despre culoare, observăm următorul lucru: cât timp insectele sunt străbătute de mânie, culoarea ochilor lor multipli este roșie. Dar după ce prințesa Nausicaă îl salvează pe puiul de Ohm cu prețul propriei sale vieți insectele își uită mânia, se liniștesc și ochii lor devin albaştri. De sus, dintr-o aeronavă, această mare de culoare roșie devine albastră, la fel ca veșmântul prințesei, împlinindu-se profeția. Nu doar că la Homer nu găsim niciun cuvânt pentru albastru, dar pe deasupra mai găsim și un epitet ciudat pentru mare. Chiar în cartea a V-a, la care filmul face explicit referință, marea care-i sfărâmă pluta lui Odysseu și vrea să-l sfarme și pe el de stânci, apare ca *οἶνοψ πόντος*: celebrul epitet homeric „marea de culoarea vinului” (OD. 5,132 reluat din IL. 23,316). Albastrul, culoarea care nu putea să existe în orizontul lui Homer, devine deznodământul plin de speranță al filmului.

De fapt, finalul filmului pare să fie orizontul unei lumi noi: tentaculele regeneratoare ale insectelor Ohm, ce apăreau în profeție ca un câmp, acționează în mod tactil. Ceea ce pare că trimite insistent la epitetul homeric al Aurorii cu degete trandafirii: *ρόδοδάκτυλος Ἥως* (OD. 2,1 reluat din IL. 6,175), imaginea constantă a speranței de pe întreg cuprinsul epopeii.

Am vorbit despre culori, dar se spune că Homer a fost orb (Cicero, *Tusc.* 5,114), la fel cum oarbă este și Oh-baba, păstrătoarea sensului profeției. Spuneam că profeția era țesută pe o pânză de către mama prințesei Nausicaă, la fel cum știm că regina Arete, soția lui Alcinoos, mama prințesei homerice, țesea și chiar își recunoaște țesătura când o vede purtată de Odysseu (OD. 7, 234-235).

În ciuda pericolelor, locuitorii din Valea Vântului duc o viață fericită, întocmai ca feacii (cărora le este prințesă Nausicaa cea originală) care trăiesc „în Scheria, departe de oamenii pâinii” (OD. 6,8 cf. trad. D. Slușanschi). Așa cum Nausicaa lui Homer e singura care nu se teme de Odysseu (OD. 6,137-140), la fel Nausicaă lui Miyazaki e singura care nu se teme de Ohm. Ceea ce ne face să credem că insectele uriașe sunt, la el, un simbol al străinului, al alterității absolute. Trebuie să remarcăm că aceste insecte cu mulți ochi sunt opusul cilopului, monstru cu un singur ochi, simbol prin excelență

al barbariei. De acești ciclopi nu doar Odysseu scăpase, ci și feacii înșiși: după ce au conviețuit cu ei, se refugiaseră departe de ei, în insula Sheria, sub regele Nausitoos, bunicul prințesei Nausicaa. Ciclopul vede prea puțin și asta-l face un barbar. Insectele Ohm văd mult mai mult decât orice om: simbol nu doar al rafinamentului omului civilizat, ci poate chiar o metaforă vizuală a abilității lui Odysseus de a fi *πολύτροπος* („cu gând iscusit”, cf. trad. D. Slușanschi) – de a vedea mai multe posibilități decât congenerii lui.

Apoi mai este și Teto – o vulpe a deșertului care se suie pe umărul prințesei Nausicaa și o va însoți până la final. Ne atrage atenția că Teto are ochii de un verde pătrunzător, pentru că acest lucru pare să sugereze prezența Athenei, al cărui epitet constant la Homer este *γλαυκῶπις Ἀθήνη* „Athena cea cu ochi verzi” (OD. 1,156; IL. 1,206). Că Teto stă pentru cucuveaua Athenei (bufnița Minervei), ni se confirmă din faptul că în profeție Teto este prefigurat ca o pasăre stând pe umărul eroului.

Mânia care determină insectele Ohm să reacționeze, ce străbate aerul când vântul se oprește, cum observă Oh-baba, mânia aceasta e duhul războiului, trimitere foarte clară la mânia lui Ahile, care pune-n mișcare faptele din Iliada (IL. 1,1).

Dar două imagini din cântul V din Odysseia – vântul și râul – sunt centrale pentru *Nausicaä of the Valley of the Wind* și funcționează aici concomitent ca imagini ale salvării de la moarte și ca imagini ale morții. Imagine a salvării e vântul care protejează valea de aerul toxic din junglă. Dar e imagine a morții vântul din ceea ce nici nu știm ce e, un vis recurent al prințesei, o amintire din frageda copilărie sau chiar o reală coborâre de moment în tărâmul morților, cum ne indică replica ei: „Mamă, ești și tu aici?” Vântul ondulează valurile aurii și mănoase ale Câmpiilor Elizee. Apoi imaginea râului: Nausicaä însoțită de Teto cade, alături de prințul din Pejite, trasă în jos de nisipuri mișcătoare, în vastul tărâm subpământean. Sub jungla toxică este o lume minerală, cu aer pur. Printre trunchiurile arborilor fosilizați de aici curge un râu purificator. Doar când va reveni din lumea acestui râu subpământean Nausicaä își va pricepe menirea și va deveni ceea ce este; ceea ce profeția deja știa despre ea.

A venit și momentul să trecem la *Spirited Away*. La șaptesprezece ani după primul film cu tematică homerică, Miyazaki încă se mai luptă să ne spună aceeași poveste a vântului și a apei din cartea a V-a din Odysseia. Chiar dacă, asemenea unei pietre aruncate în apă, această preocupare a lui își extinde undele până în cartea a X-a, pe care o ia, practic, ca intrigă și ramă a

poveștii. Cichiro este o fată la vârsta adolescenței care se-ndreaptă cu părinții ei spre noua lor locuință. Vrând să aleagă un drum mai scurt, tatăl ei e nevoit să oprească mașina în fața unui parc de distracții postbelic abandonat. În ciuda presentimentelor negative ale fiicei lor, părinții intră în orașul care pare abandonat. Doar că, spre seară, simt miros de mâncare dinspre una din aleile comerciale pustii. Când se așază amândoi la autoservire și încep să mănânce cu poftă din irezistibilele bucate, un personaj din umbră îi lovește cu un plici, iar ei se transformă pe loc în porci. O recunoaștem aici, bineînțeles, pe vrăjitoarea Circe care, cu lovituri de bici, îi transformă în porci pe tovarășii lui Odysseu, tot la masă. Ca să-și salveze părinții, Cichiro merge peste râu, unde se angajează la vrăjitoarea Yubaba, care conducea un stabiliment de băi publice pentru spirite. Ea a trecut Styxul și e în țara morților. Întocmai cum, chiar după întâlnirea cu vrăjitoarea Circe, Odysseu află că trebuie să meargă la capătul lumii, până în țara morților, pentru a se putea întoarce acasă (OD. 10, 490-493). Dar odată ajunsă aici, Cichiro începe să uite¹¹. Și primul lucru pe care îl uită e chiar numele ei.

Prin toate aceste încercări, Cichiro are o călăuză – un prieten pe care și-l face în țara morților: Haku, ucenicul vrăjitor al lui Yubaba, care se dovedește a fi un dragon. Și ca băiat, și ca dragon, Haku are ochii verzi, iar în momentele extrem de semnificative ochii lui devin, pentru foarte scurt timp, de un verde intens. Ca momentul în care o sfătuiește pe Cichiro: *Follow the path of the water and the wind* „Urmează calea apei și a vântului!”¹² sau atunci când îi spune că părinții ei au fost transformați în porci pentru că au mâncat din hrana spiritelor.

Relevant este faptul că, după ce trece prin încercări, Cichiro este aceea care își amintește adevăratul nume al lui Haku și cine este el de fapt. Cichiro își amintește cum, pe când era mică, și-a scăpat un papuc în râu și intrând după el să-l recupereze, în stilul ambiguu ales de Miyazaki, nu înțelegem dacă era să se înecă sau chiar s-a înecat. Cert este că Haku reprezintă, de fapt, spiritul râului Kohaku, care a salvat-o. Chemându-l pe numele lui adevărat, Cichiro îl eliberează.

¹¹ Trimiterea la episodul Lotofagilor (OD. 9, 80-104) este evidentă, mai ales prin detaliul mâncării pe care, însă, Miyazaki îl întrebuințează ambivalent, ca pe un adevărat *pharmakon* (i.e. otravă și leac): pentru părinții lui Cichiro, mâncarea e vehiculul uitării (întocmai ca în cazul Lotofagilor), în vreme ce pentru Cichiro însăși, mâncarea oferită de Haku e leacul împotriva uitării, cea care îi permite să își amintească puțin din cine e.

¹² Iarăși vântul și râul, salvarea lui Odysseu din cântul V.

Reușind să-și salveze și ea părinții, retransformați în oameni, Haku o conduce pe Cichiro până pe malul Styxului, de unde ea va trece, cu părinții ei, înapoi în lumea celor vii. Văzând-o întristată că trebuie să-și ia adio de la el, Haku îi zice lui Cichiro: „Stai liniștită, ne vom revedea! Acum treci râul și nu te uita înapoi.” Cosniderăm că aceste cuvinte sunt punctul suprem al glossei homerice care l-a însuflețit pe Miyiazaki preț de $13 + 17 = 30$ de ani.

„Stai liniștită – îi spune râul care a salvat-o cândva – ne vom revedea!” Întâlnirea cu cel care i-a salvat viața a fost, în fapt, și prima ei întâlnire cu moartea. La întâlnirea finală nu are de ce să se teamă: cel care i-a salvat deja viața va fi acolo și o va trece dincolo. Un dincolo pe care ea deja îl cunoaște. Un dincolo unde ea a mai fost.

Referințe bibliografice:

- *** 2003. *Greek Epic Fragments: from the Seventh to the Fifth Centuries BC*. Edited and translated by Martin L. West. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Bailly, Anatole. 2000. *Dictionnaire grec-français*. Paris: Edition Hachette.
- Homer. 1998. *Odyssey*. With an English Translation by A.T. Murray revised by George E. Dimock. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Homer. 2012. *Odysseia*. Tradusă în hexametri de Dan Slușanschi și ilustrată de Alexandru Rădván. București: Editura Humanitas.
- Jaeger, Werner. 2019. *Homer ca educator*, în *Paideia*. Volumul 1. Ediția a II-a revăzută și adăugită. Traducere de Maria-Magdalena Anghelescu. București: Editura Paideia, p. 65-86.
- Marrou, Henri-Irénée. 1997. *Educația homerică*, în *Istoria educației în Antichitate*. Volumul I: *Lumea greacă*. Traducere și cuvânt înainte de Stella Petecel. București: Editura Meridiane, p. 25-40.
- Strauss, Barry. 2022. *Războiul Troian: o nouă istorisire*. Traducere din engleză Lia Decei. București: Editura Humanitas.

Surse electronice:

Academy of Motion Picture Arts and Sciences, *Acceptance Speeches*: https://aaspeechesdb.oscars.org/results.aspx?AC=NEXT_RECORD&XC=/results.aspx&BU=https%3A%2F%2Faaspeechesdb.oscars.org%2F&GI=&TN=aatrans&SN=AUTO11477&SE=215&RN=0&MR=0&TR=0&TX=1000&ES=0&XP=&RF=WebReportList&EF=&DF=WebReport

Oscars&RL=0&EL=0&DL=0&NP=255&ID=&MF=oscarsmsg.ini&DT=&ST=0&IR=0&NR=0&NB=0&SV=0&SS=0&BG=&FG=&QS=, accesat în 19.12.2023.

Ghibli Wiki, *Nausicaä of the Valley of the Wind (Manga)*: [http://www.nausicaa.net/wiki/Nausica%C3%A4_of_the_Valley_of_the_Wind_\(manga\)](http://www.nausicaa.net/wiki/Nausica%C3%A4_of_the_Valley_of_the_Wind_(manga)), accesat în 19.12.2023.